

PRAVO IN POLITIKA¹

Povzetek: *Avtor obravnava problem prepletanja in ločevanja med pravom in politiko. Še do nedavnega so sociološke in marksistične kritike pojmovne jurisprudencе ter njihova naslednika pravni realizem in ameriška šola Critical Legal Studies poudarjali precejšnjo povezanost med pravom in politiko. Še več, v svoji radikalni različici so predussem slednji menili, da naj bi bilo pravo le sredstvo ideološkega boja. To je bil namreč prispevek k dekonstrukciji prava. Avtor pa meni, da je naslednji korak od dekonstrukcije ponovna vzpostavitev temeljev prava oz. najti tiste elemente, ki pomenijo njegovo relativno avtonomnost. Takšen pogled namreč sovпада s procesi revitalizacije in ponovne aktualizacije klasične vloge prava v vzhodni ter srednji Evropi. Tako uporabi zgodovinski, fenomenološki ter epistemološki kriterij, da ponazori vsaj delno ločenost prava od politike, če že njuna popolna ločenost ni možna.*

Ključni pojmi: *pravo, politika, ideologija, dekonstrukcija, relativna avtonomija, zgodovinski, fenomenološki ter epistemološki kriteriji ločevanja.*

Uvod

Polarnost med pravom in politiko je vsekakor tista ontološka dihotomija, ki najbolj bistveno zadeva ravnovesje v sferi delitve oblasti. Če namreč hočemo govoriti o ravnovesju, moramo govoriti o dveh polih, ki sta v ravnovesju tako, da si stojita nasproti in drug drugemu pomenita uravnoteženost. Po Heraklitu - torej ravnotežje po nasprotnosti! V nenehnem zoperstavljanju dveh polov vidimo, da ravnovesje med tema poloma v bistvu sloni na njuni različnosti oz. ločenosti, ki pa po drugi strani ne sme biti popolna, saj sploh ne bi prišlo do stika, do njunega skupnega imenovalca oz. interakcije med tema dvema poloma. Torej je relativna avtonomija dveh polov v odnosu enega do drugega tisti temelj, ki določa ravnovesje med njima.

* Dr. Marko Novak, svetovalec v Pravno informacijskem centru Ustavnega sodišča Republike Slovenije.

¹ Pričujoči prispevek je izbrani del doktorske disertacije z naslovom "Ravnovesje med politiko in pravom z vidika funkcij državne oblasti (prispevek k ontološki teoriji delitve oblasti)", ki jo je avtor uspešno zagovarjal na Pravni fakulteti v Ljubljani dne 25. maja 2001.

Če govorimo o pravu in politiki, potem to pomeni, da le v nenehnem zoperstavljanju obeh družbenih pojavov tiči razlog za njuno večje ali manjše ravnovesje v sferi delitve oblasti. Pri tem je najbolj bistvena njuna relativna avtonomija, ki ju, čeprav neločljiva, vendarle nekoliko ločuje. Toda kateri so elementi, sestavine oz. prvine takšne relativne avtonomije obeh družbenih pojavov, za katere lahko rečemo, da so bolj lastni enemu pojavu kot pa drugemu?

To bomo namreč skušali ugotoviti v nadaljevanju. Na kratko se bomo podali na področje zgodovine, fenomenologije ter epistemologije, da bi našli tiste sestavine, ki pravo vendarle (vsaj relativno) ločijo od politike. Seveda še enkrat poudarjamo, da tu ne gre za čista ločevanja, ampak za merila pretežnosti oz. prevladovanja določenih sestavin, za katere menimo, da so bolj prisotne pri enem kot pri drugem družbenem pojavu. Merila pretežnosti so pač vodilo naše argumentacije v tem prispevku, sicer pa je njihovo stalno prebivališče v splošni ideji ontološke polarnosti, ki pomeni prehod od ontološkega monizma k dualizmu oz. od dualizma spet k monizmu.

Splošno o ločevanju med politiko in pravom

Geneza kritik ločevanja med pravom in politiko

Zakaj sploh ločevati med pravom in politiko? Gre tu za identična, prepletajoča se ali za povsem različna pojma? In če gre za dva različna pojma - kar nam nakazuje že obstoj dveh različnih besed, katerih smisel je verjetno označevati dva različna pojma, hkrati pa tudi zdravo razumsko pojmovanje takšne različnosti skozi zgodovino, ki je bolj ali manj vedno govorilo o politični uporabi prava takrat, ko naj bi šlo za njegovo zlorabo - v čem je torej njuna razlika? Kje so tiste točke, tista merila, ki govorijo v prid dejstvu, da gre vendarle za dva ločena družbena pojma, četudi se v nekaterih točkah gotovo tudi stikata?

V zadnjem času večina pravnih šol ne poudarja popolne ločenosti med pravom in politiko. Prej nasprotno! Tu gre predvsem za dediče: (1) socioloških teorij prava, ki so se pojavile kot upor zoper pozitivizem in normativizem pojmovne jurisprudence ter zoper vztrajanje pri nepremostljivem prepadu med svetom dejstev in vrednot (Perenič, 1981: 19-20; Igljčar, 2000). Če povsem na kratko omenimo nekatere izmed klasikov sociologije prava, naj orišemo, da je npr. Erlich, začetnik sociologije prava, iskal pravno sfero predvsem v notranjem redu družbenih skupin, ki nastaja spontano s strani članov teh skupin. Pravne norme so tu le deklaratorne narave, saj posameznik ravna po inerciji in preprosto tako kot posamezniki pred njim. Takšne norme po Erlichu niso rezultat zakonodajalca in njegove volje, temveč v družbi obstoječe realnosti, ki jo država oz. njen zakonodajalec le prevzame in oblikuje. Weber je preučeval stopnjo verjetnosti, da se bodo pravni subjekti ravnali po pravnih normah. Pri tem ga je zanimal predvsem vpliv oblike politične oblasti na formalne kvalitete prava in pospešujoče učinkovanje birokratsko organizirane oblasti na racionalno naravo prava. Pri tem deli osnovne stopnje v razvoju prava na: 1) karizmatično fazo, 2) magično fazo, 3) fazo honoratov prava ter 4) birokratsko strokovno fazo. Tem pa ustrezajo tudi različni tipi legitimnih oblasti

kot: 1) karizmatična, 2) tradicionalna ter 3) racionalna oblast. Gurvitch je denimo videl veliko samostojnost prava glede na državo, saj da sistem pravnih pravil nastaja in obstaja neodvisno od države. Poleg tega je Gurvitch razvijal idejo socialnega prava, ki predstavlja spontano družbeno življenje, ki nastaja avtonomno, t.j. neodvisno od države. Navsezadnje pa predstavniki sistemske teorije, Parsons, Luhmann in Habermas, poudarjajo pomen pravno reguliranih postopkov in njihove legiti-macijske funkcije.

Poleg tega poudarjajo povezavo med pravom in politiko tudi dediči: (2) mark-sistične kritike prava, ki je, kot sociološka kritika pojmovne jurisprudence, v pravu videla predvsem sredstvo politike oz. ideologije, ki je služilo vladajočemu razredu pri izkoriščanju podrejenega razreda. V okviru te kritike je ločiti vsaj med sociološko (ekonomistično), normativno ter integralno smerjo. V zvezi s prvo je Stučka skušal bistvo prava skrčiti na ekonomijo, saj je bil v skladu z materialističnim poj-movanjem sveta v marksizmu prepričan, da je mogoče temeljni koncept prava odkrivati zgolj v konkretnih (ekonomskih) odnosih, Pašukanis pa je temu dodal tudi pomen pravne oblike, ko je skušal raziskati povezanost pravne oblike z eko-nomskimi odnosi, pri čemer oblika ostaja pogojena z bazo. Višinski je kot pred-stavnik normativne smeri trdil, da je pravo del vrhnje stavbe, pri čemer je njegova specifičnost v normativnosti, ki izhaja iz državne (politične) volje kot volje vlada-jočega razreda, pri čemer je povezava z bazo prekinjena. Navsezadnje integralna teorija vidi pravo v kompleksni oz. sintetični luči kot faktično-vrednostno-norma-tivni pojav (Sinha, 1993: 56-65).

Obe kritiki, tako sociološka kot marksistična, sta se v glavnem nanašali na šolo pojmovne jurisprudence, ki je v pravu videla predvsem nevtralno tehniko oz. čisto uporabljanje prava, oz. čisto, mehanično aplikacijo razuma pri reševanju konkretnih pravnih primerov brez kakršne koli uporabe sodnikove volje. Takšen pogled na pravo pa v bistvu izhaja že iz časov Montesquieuja in francoske revolucije, kot tudi upora proti aristokratski justici, ki naj bi zlorabljala sodno oblast z zahtevo, da naj bodo sodniki zgolj "trobila zakona". Po Pavčnikovem mnenju je šola pojmovne jurisprudence predvsem prispevek k pravni predvidljivosti in pravni varnosti in odgovor na fevdalno samovoljo sodnikov. Zanja so bili zakoni vsebinsko popolni in so predpostavljali pravičnega zakonodajalca. Za to šolo je uporabljanje prava predvsem prenos vsebine zakona na konkretni primer, torej prenos, ki deducira vsebino pravne odločitve iz prava kot dogmatično izoblikovanega sistema. Pri tem gre za sklepanje iz vsebinsko osamosvojenega in samozadostnega pravnega siste-ma, njena šibka točka pa je v tem, da takšno mehanično uporabljanje prava nikoli ni moglo ustrezati resničnosti, saj je kot pravna znanost odtujena družbeni, politič-ni in moralni resničnosti. Je namreč iluzija, ki pod krinko trditve, da je pravna odlo-čitev mehanična reprodukcija pojmovne resničnosti, skriva dejansko ustvarjalnost pri uporabljanju prava (Pavčnik, 1997: 404-407).

Marksistični kritiki so v ZDA med obema vojnoma sledili ameriški realisti. Ti so filozofsko izhajali predvsem iz eksperimentalne logike teorije raziskovanja Johna Deweya. Dewey je trdil, da ni absolutnih prvih resnic, ki bi bile dane ali možne spo-znanja z gotovostjo, temveč da racionalni okvir raziskovanja in njegovega objekta (znanja) izhaja iz dejstva, da je raziskovanje samo-popravljevalni se proces, s

pomočjo katerega si postopoma razjasnujemo epistemološki status izhodiščnih podmen in tudi naših zaključkov. Ameriški realisti so izhajali tudi iz pragmatične filozofije Williama Jamesa, ki ne izhaja iz prvih stvari, načel, kategorij, ampak predvsem iz zunanjih stvari, sadežev, rezultatov, posledic in dejstev (Sinha, 1993: 255-258).

Od šestdesetih let 20. stoletja naprej pa so tudi Critical Legal Studies (v nadaljevanju CLS) v pravo videli precej več kot zgolj nevtralnno uporabo splošnih pravnih aktov na konkretne primere. CLS so videli/vidijo razlago besedila ali socialne akcije predvsem kot funkcijo moči in ne argumenta. Njihov dekonstruktivizem je predvsem skušal razkrinkati liberalno legalistično zahtevo glede obstoja objektivnega ter vrednostno nevtralnega prava. Po CLS je nemogoče ugotoviti objektivni pomen, zato tudi pravo ne more biti vrednostno nevtralnno. Razlaga tako ni nevtralna ali apolitična, saj so vrednostne sodbe, ideološki vplivi, miselni proces ter socialni kontekst razlagalca nerazločljivo prepleteni z razlago (Unger, 1975; Tushnet, 1988). Nadalje vidijo CLS nevtralnno pravo kot pretvezo za vpliv ideologije. Tako npr. Kennedy vidi velik pomen ideologije pri sodniškem ustvarjanju prava s pomočjo razlage (Kennedy, 1987). CLS zavračajo liberalistično stališče, da je racionalizem tista lastnost prava, ki razlikuje pravniški diskurz od drugih načinov socialne moči, in da je v pravo racionalni temelj za doktrino in razvoj. Takšno stališče CLS vidijo kot mit, kajti strast ali volja nista izbrisani iz prava (Unger, 1986). Navsezadnje, kar nas v kontekstu tega dela tudi najbolj zanima, CLS gibanje ustvarja enotnost med pravom in politiko, saj vidi pravo predvsem kot izraz politike, ki uporablja pravo v veliki meri kot instrument, da opravičuje razredno strukturo pod krinko poštenosti, pri tem pa prikriva dejansko izkoriščanje (Tushnet, 1988).

Skupno vsem tem kritikam je torej večje ali manjše enačenje prava s politiko in ideologijo oz. približevanje njuni identiteti ali njenemu ontološkemu monizmu. Podobna stališča kot npr. ameriški realisti so na Kontinentu zagovarjali pripadniki šole svobodnega prava (Igličar, 2000). Ta šola pa se v praksi na Kontinentu vseeno ni toliko "prijela" in ni zadržala svojega vpliva, kot denimo šola "realistov" v ZDA. Formalistični in dogmatični pogled na pravo, ki se tako iskreno izraža v Kafkinem Procesu, je na žalost prevladal skoraj do današnjih dni.

Današnje stanje

Danes se v t.i. postmodernem času še vedno soočamo z dekonstrukcijo marsičesa doseženega v prejšnjih stoletjih in tudi z dekonstrukcijo prava kot kulturno-civilizacijskega dosežka. Soočamo se tudi z (z)relativiziranjem določenih postavk, ki so še v preteklosti razmeroma trdno stale, saj so nekateri pojmi, ki so bili v preteklosti jasno izraženi, popolnoma razvrednoteni. Zdi pa se, da bo potrebno storiti korak naprej. Zdi se namreč pomembno in potrebno, da v določenem fenomenološkem smislu ponovno poudarimo nekatere bistvene značilnosti določenih pojmov, ki jih bistveno ali vsaj pretežno razlikujejo od drugih, tako da se doseže določena jasnost, urejenost, ki naj skuša "po(s)praviti" precejšnji nered na pojmovnem področju. V obdobjih "križe" se je pač zopet potrebno vrniti k izhodiščem. Tudi pravo, še posebej v deželah obremenjenih s komunistično preteklostjo, se vrača njegova klasična funkcija, ki ga je v toku človeške zgodovine in zlasti v njenem

modernejšem obdobju vsaj v določeni meri razlikovala oz. ločevala od drugih družbenih pojavov, v našem primeru denimo od politike v ožjem pomenu besede.

Po drugi strani pa se smisel ločevanja med politiko in pravom kaže v dejstvu, da se v sodobnem razvoju sistem delitve oblasti namesto klasične Montesquiejeve trojne delitve oblasti na zakonodajo, eksekutivo in sodstvo oblast vse bolj deli na dve veji. Pri tem sta na enem polu zakonodaja ter eksekutiva, ki zaradi kompleksnosti modernega življenja prevzema vse več tradicionalno legislativnih pristojnosti (Shapiro, 1988). Na drugi strani pola pa je sodstvo, ki naj skrbi, da so odločitve legislative in eksekutive legitimne, oz. katerega skrb je predvsem ta, da je oblast omejena oz. racionalno utemeljena. Pri tem izhaja, da sodobna delitev oblasti v pretežni meri odseva delitev med političnima vejama oblasti na eni strani ter pravno vejo oblasti na drugi strani.

Pri iskanju meril ločevanja med pravom in politiko izhajamo iz izročila, da gre pri tej vrsti ločevanja za relativnost, da gre namreč za relativno avtonomnost (Perenič, 1981) obeh pojavov, tako prava in politike, enega v razmerju do drugega. Toda če je šlo še v preteklem obdobju za poudarjanje relativne avtonomnosti prava (tudi vis-a-vis politike), gre tu za poudarek na avtonomnosti te relativnosti.

Merila pretežnosti kot merila ločevanja

Če govorimo o relativni avtonomnosti določenega pojava, potem predpostavljamo, da čiste delitve, oz. nekih ostro začrtanih pojmov, ki bi narekovali takšno delitev, ni. Gre namreč za prepletanje, ki se v določenih ozirih kaže v takšni ali drugačni luči. Če govorimo o pravu in politiki, gre torej za prepletanje med tema dvema družbenima pojavoma. Pri tem, kot že rečeno, ne izhajamo iz objektivne ločenosti med obema pojavoma, denimo na nivoju ustvarjanja prava, ki naj bi bilo v domeni le politike, in uporabljanja prava, ki naj bi bilo v oblasti le prava, saj je takšno skrajno ločevanje bilo v zgodovini že preseženo.

Ko pa ponovno želimo poudariti določeno avtonomnost te relativnosti, poskušamo poiskati neka merila prevladovanja oz. pretežnosti, ki pravo vendarle v določeni meri ločuje od politike. Ta merila, ki smo jih poimenovali merila ločevanja, skušajo ponazoriti določene točke, kjer se oba družbena fenomena vsaj relativno razhajata. Ko govorimo o zgodovinskem merilu, se ukvarjamo s povezanostjo prava in politike v antiki ter njunim postopnim ločevanjem v toku moderne zgodovine, ko je politika postajala bolj instrumentalne narave, pravo pa je nekako ohranjalo stik z deontološkostjo (v smislu naravnega prava) oz. je razvijalo svojo relativno avtonomno kategorialno strukturo (v smislu pozitivnega prava). Fenomenološko merilo govori o njunih bistvenih pojavnih razlikah, pri čemer gre pri pravu predvsem za nepristransko razreševanje sporov s strani tretjega, pri politiki pa za interesno-motivirano sprejemanje odločitev. Navsezadnje epistemološko merilo obravnava odnos politike in prava do (so)ustvarjanja resnice, pri čemer igra politika bolj aktivno, pravo pa bolj pasivno vlogo.

Zgodovinsko merilo

Splošno

Tako politika (v ožjem smislu) kot pravo izhajata iz iste, enotne slike sveta, ki se je oblikovala v antični Grčiji, v zibelki zahodne civilizacije, pri čemer sta bila tedaj oba pojava še pod vplivom naravnopravnih pogledov na obče dobro, pravično itd. Sčasoma pa je prišlo - predvsem pod vplivom nastanka in razvoja novoveških znatnosti - do večjega razcepa med obravnavanima pojavoma. Stari, enotni pojem politike (v širšem smislu) se je tedaj razdelil na: a) racionalno naravno pravo, ki se je sicer še naprej ukvarjalo z etičnimi vprašanji, ter b) proučevanje predvsem pravno-tehničnih vidikov oblasti in oblik vladavin brez vsakršnih primesi etike. Pravni pozitivizem 19. stoletja pa je predvsem iz tega drugega dela politike v širšem smislu dokončno izrinil čisto politični oz. praktični ter tudi etični vidik kot popolnoma neznanstven. Tako je v veliki meri ločil politiko od prava, pravo pa se je tudi "rešil" večine etičnih primesi tako, da je njegovo relativno avtonomnost (tudi) glede politike poslej iskal predvsem v njegovi normativno-tehnični strukturi (Perenič, 1981), ki jo obravnava predvsem teorija prava.

V nadaljevanju sledi razprava o zgodovinskem razvoju tako politike (v ožjem smislu) kot prava od njunega klasičnega do modernega pojmovanja. Sledi prikaz razvoja obeh družbenih pojavov v njuno (relativno) razlikovanje, ki svoj vrh doživi prav v pozitivizmu 19. stoletja, ko je bil (ontološki) dualizem (med bitjo in najstvom) na svojem vrhuncu. Za oba pojava v njuni pozitivistični (relativni) ločenosti pa je v modernem času značilna precejšnja ločitev od etike² ter tudi racionalnost oz. osvoboditev od iracionalnih prvin, ki so bile značilne za arhaična pojmovanja teh dveh pojavov.

Klasično pojmovanje politične znanosti in arhaično pravo

V prvi knjigi Nikomahove etike Aristotel zapiše, da vsaka umetnost in vsako raziskovanje, kakor tudi vsako dejanje in odločanje, teži k nekemu dobremu, pri čemer je končni smoter najvišje dobro. To dobro je po Aristotelu moč najti v politični znanosti, ki je po njem najvplivnejša in vodilna znanost, saj določa, kakšne oblike znanosti naj se gojijo v neki družbi, katerih spretnosti naj se uče državljani in v kakšnem obsegu. Če torej politična znanost gradi na vseh drugih znanosti, in če poleg tega še s pravili določa, kaj je potrebno storiti in česa se izogibati, potem tudi njen končni smoter povzema smotre vseh drugih znanosti in je kot tak človeku najvišje dobro. Tako vidimo, da je bila etika pri Aristotelu še del političnih znanosti. V tej zvezi je razpravljala ne le o tem, kako posameznik, ampak predvsem o tem, kako nacionalne in politične skupnosti dosežejo najvišjo vrednoto, najvišje dobro. Pri tem ni šlo za neko recipročnost: najboljša je bila tista oblika družbene ureditve, ki je najbolj upoštevala blaginjo posameznika - in obratno: najboljša je bila tista oblika individualnega življenja, ki je bila najbolj usklajena z načeli sožitja v družbi (Aristotel, 1994: 47-50, 331). Tudi v Politiki Aristotel zasleduje podobne cilje, saj že

² Za moderno politiko v bistvu še bolj kot pa za moderno pravo, ki je od časa do časa še vedno pod vplivom raznih naravnopravnih teorij.

na začetku tega dela pravi, da je vsaka država in vsaka skupnost ustvarjena zato, da sledi najvišjemu dobremu. Tako vsaka skupnost nastane zaradi nekega dobra, pri čemer se ljudje ne združujejo le zaradi življenja, ampak zaradi dobrega življenja (Aristotel, 1988: 1, 91-94). Srednjeveško pojmovanje politike je tudi še vedno močno etično obarvano. Tako je po Avguštinu ideal vsake zemeljske države božja država, ki temelji na ljubezni med ljudmi, na miru oz. harmoniji ter veri v boga kot v najvišje dobro (Avguštin, 1977). S postopno sekularizacijo pa se takšno gledanje v novem veku seveda spremeni.

Tudi pravo arhaične družbene skupnosti je še vedno močno povezano ne samo z etičnimi prvinami, ampak tudi z religioznimi. Po Webbru - katerega ideja o razvoju modernega prava v vse večjo racionalnost gotovo (še) drži - naj bi bila za razvoj prava najprej značilna t.i. doba karizmatičnega razodetja oz. odkrivanja prava s strani pravnih prerokov (magov, profetov, svečenikov itd.) (Weber, 1978: 882). Za to dobo je bila značilna odsotnost nekih logičnih oz. racionalnih temeljev za odločanje, pri čemer so odločale t.i. "božanske sile", njihovo (objektivno) voljo pa so odkrivali že omenjeni pravni preroki na poudarjeni subjektivni magično-iracionalni način. Med drugim je bilo v takšnih obredih značilno zanašanje na številne čustvene elemente, kot denimo na (lasten) občutek za pravično, s strani tistega, ki je odkrival takšno "božansko pravo" (Weber, 1978: 759-765). Kasneje so te "božanske sile" nekako izgubile del svoje moči in vpliva nad človekom in pravo je nato sooblikoval človek. Najprej so tu po Webbru pomembni t.i. veljaki prava oz. honorati prava s svojim empiričnim oblikovanjem prava in iskanja pravice, nato pa v vidu vse večje racionalizacije prava še pravo velikih svetovnih imperijev in teokratskih oblasti (Weber, 1978: 882). Pravo se tu počasi že sekularizira, a je še vedno precej močno v okrilju religiozno-etičnih okvirov, saj je za teokratski vpliv na pravotvornost značilno prepletanje etičnih in pravnih predpisov in njegov interes za politično pravo. Sicer pa se iz kombinacije magično pogojenega formalizma in z razodetjem pogojene iracionalnosti v primeru primitivne pravne poti, eventualno posredno prek teokratsko ali patrimonialno pogojene materialne ali neformalne smotrne racionalnosti, pravo razvija vse bolj v strokovno-pravno, torej logično racionalnost in sistematiko ter s tem v vse bolj v logično subsumcijo in deduktivno doslednost prava in tehniko pravne poti, ki je v vedno večji meri racionalna (Weber, 1978: 809-815).

Moderno pojmovanje politične znanosti in moderno pravo

Machiavelli velja za utemeljitelja moderne politične znanosti. V svojem najbolj znanim delu *Vladar*, ki je nastalo kot odgovor na razmere splošnega nasilja in laži ob moralni otopelosti ljudstva v renesančnih Firencah, se zoper idealistično pojmovanje politike raje zavzema za načelo realističnega, to je bolj ali manj objektivnega obravnavanja oblasti. Torej, namesto vprašanja, kako naj bi ljudstvo živelo oz., kaj naj bi naredilo, Machiavelli izhaja zgolj iz opazovanja tega, kako ljudstvo dejansko živi in kaj dejansko dela. Z omejitvijo na tehnični vidik vladanja odpade vsako vrednotenje sredstev, merodajna pa je le njihova učinkovitost pri zasledovanju določenega cilja. Tematiko *Vladarja*, kjer se Machiavelli v iskanju idealnega vladarja zgleduje predvsem po Borgijcih, je mogoče skriti samo na dvoje v bistvu le

fenomenoloških vprašanj: kako priti na oblast in kako se na njej obdržati. Gre torej za metodo znanosti, ki se na pragu novega veka osamosvoji od filozofije in teologije ter se omeji na področje empirične danosti. Odtlej se znanstvenik torej ne sprašuje več o etiki dejanja oz. o tem, kar bi človek moral delati, ampak o tem, kaj človek dejansko dela (Machiavelli, 1990: 7-95, 229-282). Machiavelli torej nekako velja za praočeta modernih znanosti.

Sicer pa je oče oz. začetnik preloma s klasičnim pojmovanjem politične znanosti, ki sicer tradicionalno spada v praktično filozofijo,³ in začetnik novoveškega pogleda nanjo, Descartes. Po njem se znanost nanaša samo na gotovo in jasno spoznanje (*distincte et clare*). Tako se mora človek odvrniti od vsega, kar se ne da popolno spoznati, oz. v kar je moč dvomiti. Pojavi se zahteva po ekzaktnosti. Po Descartovem mnenju sta tega zmožna predvsem aritmetika in geometrija. Znanost se torej posveti predvsem naravoslovnim znanostim, s pomočjo katerih je mogoče meriti, izračunati itd. Četudi Descartes zelo visoko vrednoti etiko, saj je za njega praktična modrost največje dobro človekovega življenja, se ji ne posveti, bodisi ker se menda boji, da bi ga to pripeljalo do možnih teoloških kontroverz, bodisi zaradi stališča, da etika predpostavlja popolno poznavanje drugih znanosti in tako lahko pride na vrsto šele na repu vseh eksperimentov. Tako je Descartes praktično filozofijo in v njenem okviru tudi politično znanost podredil čisto teoretičnemu pojmu znanosti, kar je pripeljalo do izločitve etike iz obveznega problemskega kroga znanstvenega dela (Henis, 1983: 42-46).

Tudi Bacon je sledil modelu znanosti, ki ga je začrtal Descartes. Baconu se je zdela naravoslovna znanost "mati vseh znanosti", ki naj bi se nanašala na vse znanosti, tudi na politično filozofijo (Henis, 1983: 46-48). Hobbes pa je dejansko izgradil politično filozofijo, ki naj bi odgovarjala zahtevam modernega pojma znanosti, ki izključuje prakso iz področja znanstvene refleksije oz. formulira praktične probleme na abstrakten, enoznačen teoretičen način. Tako za Hobbesa smisel spoznanja ni pravično delovanje, ampak delovanje ter proizvajanje željnih efektov. Hobbes namreč pod filozofijo razume znanje, ki ga izpeljemo iz sklepov na podlagi "reasoning", to je vzrokov in posledic, kar izključuje področje tradicionalno pojmovane praktične filozofije. Pojem praktične modrosti in preudarnosti zamenja s pojmom sposobnosti, torej s pojavom bolj iz sveta proizvodnje kot pa s področja morale (Henis, 1983: 48-53). Tudi Hume skuša spraviti politiko v okvire moderne znanosti, pri čemer so mu bolj pomembne oblike državne organizacije ter institucije, kot pa ljudje, ki jih upravljajo. Navsezadnje pa v tem kontekstu Kant pravi, da problem ustanovitve države (to je pravične politične ureditve) lahko reši tudi sam narod demonov, le če posedujejo razum (Henis, 1983: 54).

Sprejemanje vrednostnih sodb, določanje ciljev človeškega delovanja in skupnega življenja, razmišljanje o smotru države kot predmetu praktične filozofije in z njo politične znanosti v tradicionalnem smislu, se tako pod zahtevo po objektivno-abstraktnemu preučevanju oblik političnih organizacij v okviru novih znanosti umakne iz resnega proučevanja. Pod vplivom ločitve med duhom in telesom kot vodilno idejo modernih znanosti, ki naj bi iz resnega proučevanja izločile vse sub-

³ *Predmet praktične filozofije, ki obsega etiko in politiko, so npr. določanje dobrin, postavljanje ciljev, smisel človeškega delovanja, skupnega političnega življenja itd.*

ektivno kot neznanstveno, se je tudi razmišljanje o politiki, kot o iskanju občega dobrega in pravičnosti, umaknilo v prihodnje čase. Takšen razvoj sodobne znanosti je vodil do odprave razpravljanja o etičnih vrtilinah iz resne znanstvene refleksije glede političnega delovanja, kar je še posebej opazno - kot smo že delno omenili - v pozitivizmu 19. stoletja, ki ga zanima le abstraktno-objektivno obravnavanje oblik določenih političnih organizacij. V duhu novega veka so moderno znanost torej zanimali poslej v glavnem le formalni elementi volje, to je oblike državne organizacije, kar je vodilo do sodobne politične znanosti kot znanosti predvsem o stvarnosti, objektivnosti (Diverže, 1996). Za moderno pravo je po Weberu značilna predvsem racionalizacija in sistematičnost, do katere so na podlagi predvsem interesov buržoazije po varnosti in predvidljivosti blagovnega prometa pripeljale velike kodifikacije tako, da Weber vidi moderno pravo predvsem kot sistematično postavljeno pravo in kot strokovno pravno prakso, ki jo na podlagi svoje literarne in formalne-logične usposobljenosti izvajajo strokovno izobraženi pravni strokovnjaki (Weber, 1978: 882). Sicer pa so npr. po Cerarju značilnosti modernega prava predvsem naslednje: povezanost z moderno državo, individualizem, priznanje civilne družbe, pravna država, abstraktnost, splošnost, formalizem in sistematičnost, racionalizem, sekularnost ter visoka stopnja avtonomnosti (Cerar, 1998: 1-19). Slednjo pa je najti, kot smo zgoraj že omenili, predvsem v relativni avtonomnosti kategorialne strukture prava, ki ga (v skladu s pozitivističnim naukom) loči ne le od etike, ampak tudi od politike v ožjem smislu (Perenič, 1981). Če pa na sodobno pravo pogledamo vendarle nekoliko etično-naravnopravno, katerega pogled se nenehno pojavlja kot korekcija golega in pretiranega formalizma, potem bi lahko rekli, da se pravo, kolikor je tudi naravnopravno oz. etično,⁴ razlikuje od politike v ožjem smislu v tem, da je bolj deontološko naravnano. Politika, ki pa je v modernem času zavrгла večino svoje etične naravnosti - in zdi se, da več kot pravo(!) - pa je bolj teleološko, t.j. ciljno naravnana.

Toliko o zgodovini razvoja politike in prava ter o zgodovini njunega ločevanja iz nekdanj bolj ali manj skupnih osnov. Danes, v nekakšnem kriznem obdobju postmoderne, ko je dekonstrukcija dodobra razmajala temelje tega, kar smo še v polpreteklem obdobju jemali za samoumevno, pa se moramo spet vračati k stvarnem samim, k njihovem začetku in tudi k bistvu, da bi ponovno dojeli njihov temeljni pomen. Pri tem nam veliko lahko pomagajo fenomenološka raziskovanja in izvajanja oz., za naš kontekst še posebej pomembna, fenomenološka obravnavanja relativnega razlikovanja med pravom in politiko.

Fenomenološko merilo

Splošno

Iz psiholoških, socioloških ter zgodovinskih pogledov prehajamo na področje fenomenologije. Če govorimo o fenomenološkem merilu razlikovanja med politi-

⁴ Npr. vloga pravnega oz. pravičnostnega občutka, pozitivne pravne norme o enakosti, pomen "tehničnih" lastnosti prava, kot so splošnost, formalizem, abstraktnost in sistematičnost, za uprašjanja etike ipd.

ko in pravom, moramo za uvod najprej na kratko povedati tudi kaj o sami fenomenologiji. Za ta nauk o pojavih (gr. phainomenon pojav) so namreč značilne različne razvojne stopnje in njim ustrezne definicije. Kant v okviru fenomenologije deli objekte in dogodke na noumena, to je stvari na sebi in phenomena, pojave, pri čemer so le slednji človeku spoznatni, saj se pojavljajo v njegovi eksistenci (Kant, 1990). Hegel je v okviru tega pojma videl dialektično razvojno stopnjo duha, ki na najvišji stopnji preide iz phenomena v noumena (Hegel, 1998). Če je bila fenomenologija še sredi 19. stoletja predvsem deskriptivna študija določenega opazovanega problema, pa po Husserlu raziskuje in opisuje predvsem področje biti oz. bistva ali vsebine pojavov, ki ni dostopno empiričnemu opazovanju, ampak je le del eidetske intuicije (Husserl, 1997).

Obstaja torej več definicij fenomenologije. V našem kontekstu pa jo razumemo predvsem kot objektivno raziskovanje logike esenc ali smislov in kot teorijo abstrahiranja. Pod njeno metodo pa razumemo filozofsko redukcijo, ki jo dosežemo tako, da iz objekta raziskovanja izločimo njegove dejanske elemente tako, da bi uzrli njegovo esenco (eidós) prek odkritja njegovih tipičnih elementov oz. značilnosti (Sinha, 1993: 284-288).

V konkretnem primeru našega fenomenološkega razpravljanja o (relativnem) razlikovanju med pravom in politiko torej iščemo tiste tipične značilnosti prava in politike, da bi tako: 1) našli neke skupne elemente oz. značilnosti obeh pojavov, ki nas tu zanimata, ter da bi: 2) ugotovili, kje se družbena pojava prava in politike vendarle (relativno) razlikujeta tudi z vidika fenomenološkega razpravljanja. Pri tem se vsaj v primeru prava nanašamo na fenomenološko definicijo prava, ki jo je podal Kožev (Kožev, 1984). Na podlagi njegove fenomenološke definicije prava bomo poskušali razviti kot kontrast takšni opredelitvi fenomena prava, tudi določeno fenomenološko definicijo politike in jo primerjati z omenjeno definicijo prava, da bi končno našli ter utemeljili njuno (relativno) razlikovanje.

Fenomenološka opredelitev prava

Kožev torej govori o t. i. bihevoristični definiciji fenomena pravo, ki se sestoji iz treh elementov, pri čemer gre za:

- 1) Spor med dvema različnima bitjema. Pri tem gre lahko bodisi za fizične ali pravne osebe, pomembno je le, da sta v sporu, da torej delovanje A-ja izzove odpor s strani B-ja, ki delovanju A-ja nasprotuje.
- 2) Posredovanje nekoga tretjega, ki kot nepristranski in nezainteresirani za izhod spora posreduje v zgoraj omenjenem sporu, pri čemer morajo biti vse tri osebe, ki sodelujejo v sporu, popolnoma medsebojno ločene, če naj bo podana avtentična pravna situacija.⁵ Po mnenju Koževa je posredovanje tretjega najpomembnejši element fenomena prava, saj si obstoja prava ni mogoče predstavljati brez posredovanja tretjega. Po Koževu naj bi takšna "C" oseba bila nezainteresirana v smislu, da ni odvisna od družbenih in političnih pogojev, v katerih živi, in naj bi posredovala kot tretji, ki se ne ravna po kakšnem "državnem razlogu", ampak le po ideji Pravice. Iz takšne človekove želje naj bi se rodi-

⁵ *Id.*, str. 73.

la tudi ideja delitve oblasti, to je ločitve prava in pravnega življenja od države, ki jo uteleša vlada. Šlo je torej za to, da bo sodnik (oseba C) neodvisen od države in družbe, to je od prostorskih in časovnih pogojev, če bo imel pogoje, da je neodvisen od vlade, in če se osvobodi njenega vpliva. "Tretji" naj torej posreduje v medčloveških sporih le iz pravnih razlogov, to je v skladu z univerzalno in večno veljavno idejo Pravice.

- 3) Posredovanje C-ja, ki rešuje spor med A-jem in B-jem, je bilo tudi nujno izzvano s tem sporom (Kožev, 1984: 19, 22, 73, 112).

Poskus fenomenološke opredelitve politike

Zdaj pa pogledjmo, kako bi se glasila podobna "bihevoristična" definicija fenomena politike. V zvezi z gornjo točko 1) gre tudi pri politiki gotovo za spor med vsaj dvema vrstama interesov različnih družbenih grupacij, če že ne za spor med številnimi različnimi pogledi, na urejanje družbenih razmer, katerih premoč se končno izkristalizira prek postopkov v predstavniških telesih v določene pravne norme kot dominantni družbeni interes. Tako vidimo, da vsaj glede te točke ni bistvene razlike med pravom in politiko. Bistvena razlika pa se pokaže predvsem pri točki 2), ki je tu najbistvenejša ter pri točki 3), ki je le logična posledica obstoja posredovanja tretjega. Torej posredovanje tretjega v sporu je tisti specifični pravni element, ki v pojavu politike manjka. V okviru politike se namreč rešujejo spori na drugačen način, ki je specifičen za fenomen politike. Vsaj v demokratični politični ureditvi gre za način prevlade večine nad manjšino, ki pa se seveda odvija po nekih vnaprej predvidenih merilih. Bistvena je torej moč ene izmed strank v konfliktu, ki naj prevlada nad močjo drugih strank v konfliktu in ne "moč" tretjega, ki temelji na argumentih ali prepričevanju, katerega prepričljivost pa seveda obe stranki sprejemata v skladu z nekimi širšimi družbenimi normami, ki veljajo seveda po drugi strani tudi za političen način odločanja.

Bihevoristična definicija fenomena politike bi se v nasprotju s tisto pravno, ki je vendarle nekoliko različna, torej glasila, da gre za:

- 1) spor med različnimi družbenimi subjekti;
- 2) prevladovanje teh subjektov po logiki moči oz. dominacije;
- 3) odločanje "po moči" se nanaša na nek konkretni spor v skladu z vnaprej predvidenimi pravili.

Epistemološko merilo

Splošno

Epistemologija (gr. episteme znanost) je veda o znanosti, o znanju oz. o človeškem spoznavanju. Raziskuje področja kot so narava znanja, obseg znanja, predpostavke in zakoni v zvezi z znanjem ter splošno realnost trditvev o znanju. Zanima jo predvsem dejstvo, ali določene predpostavke o znanju temeljijo na ustreznih temeljih oz. ali so sploh utemeljene (Sinha, 1993: 76). V okviru spoznavanja nas v kontekstu pričujočega razpravljanja predvsem zanima odnos spoznavajočega subjekta do objekta njegovega spoznavanja oz. do resničnosti tega objekta. Tako nas

zanima odnos prava oz. politike do resničnosti, kot se razkriva v bivajočem. Torej, ali in kako se politika in pravo oz. politični način razmišljanja in odločanja oz. pravni način med seboj razlikujeta, ko gre za področje spoznavanja resnice in posledičnega ravnanja oz. odzivanja na takšno spoznanje.

Pri tem se vračamo k razpravljanju o stvarnem in normativnem, o katerem smo govorili že v prvem delu. Resnico seveda tu ne pojmuje v njenem absolutnem smislu, ker v takšni dimenziji človeku ni dosegljiva, da bi jo lahko opojmil, temveč le v njeni relativni razsežnosti, kot se nam razkriva v bivajočem. V našem kontekstu jo enačimo z dejstvi, z dejanskim - torej s stvarnim, pri čemer pomeni normativno - govorimo predvsem o pozitivističnem pogledu na normativnost pravnih pravil - določen odziv človeka na dejanskost v vsej njeni pojavnosti ter poskus oblikovanja oz. spremembe te stvarnosti v luči vsakokratne drugačne notranje predstave človeka.

Epistemološki vidik politike

Pri politiki smo videli, da teče prevladujoči tok njenega udejstvovanja predvsem iz smeri stvarnega proti normativnemu, pri čemer so racionalni ter zato omejevalni okviri, ki jih normativno vnaprej postavlja političnemu delovanju v obliki določenih pravil postopka, ki ga mora politika pri svojem delu spoštovati, za samo delovanje politike manj pomembni. Kakšen pa je torej ta odnos politike do resnice, ki jo v tem kontekstu enačimo s stvarnim, in kakšen je v tej luči odnos politike glede na normativno?

Na način, kako nastajajo formalni pravni akti v okviru delovanja predvsem političnih organov zakonodajne oblasti se zdi, da gre za politični interesni boj različnih družbenih interesov, ki težijo po tem, da postanejo prevladujoči v neki družbi, da bi se tako lahko prelili v določene pozitivne predpise. Gre torej za večni konflikt različnih ter nasprotujočih si pogledov na stvarno, torej za več različnih resnic v relativnem smislu, ki naj postanejo resnica prava oz. pravnega pravila kot normativne zgornje premise v določenem trenutku in času. V okviru takšnega videnja politike gre torej za "moč"⁶ ustvarjanja oz. za moč oblikovanja (pravne) resnice, za konkurenco več možnih resnic o nekemu problemu. - Politik torej v glavnem ravna subjektivno, ko "hoče" prav neko določeno resnico. - Pri tem je neodvisna spremenljivka forma določene pravne norme, ki izide iz takšnega konflikta različnih možnih pogledov na resnico nekega družbenega problema, neke družbene situacije, ki jo želijo politične stranke pravno (pre)oblikovati. Odvisna spremenljivka pri tem pa je določena resnica določenega družbenega interesa, ki naposled prevlada v takšni ali drugačni obliki pravne norme oz. tisti družbeni interes, ki s pomočjo drugačnega gledanja na nek že pravno formuliran problem pripelje do spremembe resnice takšne norme.

⁶ Npr. po Nietzscheju je zakonodajna moč tisti postulat, od katerega je odvisna vsebina pojma. Nietzsche v zvezi s tem pravi: "Pravi filozofi pa so ukazovalci in zakonodajalci, ki pravijo: tako naj bo! Ti določajo človekov kam in zakaj. Njihovo spoznanje je ustvarjanje, njihovo ustvarjanje je zakonodaja. Njihova volja po resnici - je volja do moči (Nietzsche, 1988: 63).

Epistemološki vidik prava

No, v pravu oz. v pravniškem načinu razmišljanja oz. delovanja potekajo zadeve malce drugače. Pravnik namreč v okviru deduktivnega sklepanja izhaja iz danosti resnice nekega konkretnega življenjskega primera,⁷ ki naj ga ovrednoti v smislu ustrezne pravne norme. Pravnik naj bi tako v glavnem deloval čimbolj objektivno, saj naj bi resnico predvsem le spoznaval in pri tem ne "hotel" neke določene resnice, torej bil do nje nezainteresiran oz. indiferenten, njegova volja glede resnice pa naj bi bila usmerjena predvsem v ugotavljanje resničnosti takšne resnice, ki je v nekih bolj ali manj jasnih okvirih določenega historičnega dogodka. Pri tem je danost oz. "resničnost" življenjskega primera neodvisna spremenljivka, odvisna spremenljivka pa je določena pravna norma, ki jo npr. sodnik izbere na podlagi ustrezne pravne kvalifikacije. Če gre torej pri političnem načinu odločanja za moč oblikovanja (pravne) resnice, gre pri pravniškem silogističnem sklepanju le za ovrednotenje neke že dane resničnosti skozi prizmo določene tudi že dane pravne norme. Politika torej v resnico aktivno posega, jo soustvarja, odnos prava do nje pa je bolj pasiven, saj izhaja iz neke danosti, ki jo primerja s tisto danostjo, ki mu jo politika daje v obliki pozitivne pravne norme, pri čemer je ustvarjalno dejanje nekega pravnika v okviru razlage v samem primerjanju in vrednotenju dveh danosti.

Primerjava obeh vidikov

Seveda pa gre tako pri politični moči (so)ustvarjanja resnice kot pri pravniškem vrednotenju že danih resničnosti za merilo pretežnosti, ki je vodilna misel tega drugega dela pričujočega dela pri razpravljanju o relativnem ločevanju prava od politike. Nikakor pa se omenjeni kvaliteti obeh tipov načina delovanja ne pojavljata v čisti obliki, saj smo že zgoraj omenili, da je: a) politično ustvarjanje resničnosti pravnih norm vsaj v določeni meri že vnaprej omejeno z nekimi pravnimi normami, bodisi da so to ustava ali druge procesne določbe, ki uokvirjajo samo delovanje političnih organov; ter da b) tudi (pravna) razlaga pomeni (so)ustvarjanje resničnosti pravne norme, ki tako pomeni povratni učinek na samo stvarnost.

V vidu jasnejše prezentacije problema naj gornja izvajanja predstavimo na kratko tudi na konkretnem primeru v zvezi z lastninskim preoblikovanjem podjetij v Sloveniji. Zakon o lastninskem preoblikovanju podjetij,⁸ ki je združil odplačno privatizacijo z brezplačno razdelitvijo dela družbenega kapitala delavcem in državljanom Republike Slovenije, je denimo pomenil kompromis med tremi konkurenčni-

⁷ Tu kaže opozoriti na Furlanov pogled na pravno sklepanje, v zvezi s katerim trdi, da pravnik pri svojem pravnem sklepanju v bistvu ne izhaja iz pravnih norm kot zgornjih premis, ampak iz spodnjih premis kot konkretnih življenjskih primerov, ki tvorijo izhodišče za uporabo ustreznega abstraktnega pravila, iz česar pravnik nato izpelje sklep. Furlan pravi, da v tem ujemanju med zgornjo premiso in spodnjo premiso ne gre za istost - ki da realno-življenjsko ni možna, ampak je le logični konstrukt -, temveč gre za podobnost, katere prepoznavanje po Furlanu nastaja intuitivno, pri čemer takšen pogled ne ignorira pestrosti in raznolikosti življenja (Furlan, 1993).

⁸ Uradni list RS, št. 55/92.

mi modeli⁹ oz. pogledi na privatizacijo, ki so se izoblikovali v družbi, in tako pomenil ustvarjanje okvira (resničnosti) privatizacije, ki naj bi spremenila lastniško strukturo podjetij iz družbene lastnine v zasebno lastnino. Tako so se ustvarili pogoji za spremembo lastniške strukture, čemur so sodišča sledila v zvezi s spori glede te materije. Relativnost takšne svobodne volje zakonodajalca po (pre)oblikovanju stvarnosti pa je gotovo določena s predobstoječo ustavno normo, ki daje zakonodajalcu pristojnost za določanje načina pridobivanja in uživanja lastnine (67. člen Ustave RS). Prav tako pa tudi sodniška razlaga ni izključno uporaba dane pravne norme na dano resničnost, ampak je predvsem prek zapolnjevanja pravnih praznin in nejasnosti zakona tudi ustvarjalno dejanje, ki soustvarja resničnost oz. stvarnost.

Tabela elementov meril ločevanja med politiko in pravom

Merila pretežnostnega razlikovanja	PRAVO	POLITIKA
ZGODOVINSKO (sodobni pogled)	- deontološki način odločanja (naravno pravo) - relativno avtonomna kategorialna struktura (pozitivizem)	teleološki način odločanja
FENOMENOLOŠKO	posredovanje tretjega (neodvisnega in nepristranskega) kot razsodnika	prevladovanje moči interesov ene ali druge politične opcije
EPISTEMOLOŠKO	resnica kot neodvisna spremenljivka (pasivni odnos do resnice)	resnica kot odvisna spremenljivka (aktivni odnos do resnice)

Sklep

Kakšne zaključke je torej moč potegniti iz analiziranja posameznih elementov treh meril ločevanja med pravom in politiko? Zdi se, da je potrebno obravnavane elemente zgodovinskega, fenomenološkega ter epistemološkega merila razumeti predvsem kot tiste elemente ločevanja med pravom in politiko, ki se gibljejo na premici med dvema skrajnostima:

⁹ Prvi model ni predvideval odprave družbene lastnine, ampak samo ustavitev rasti poslovnih skladov družbenih podjetij in dodajanje novega svežega zasebnega kapitala, drugi model je določal odplačno, postopno, decentralizirano ter nadzorovano privatizacijo, tretji model pa je urejal brezplačno razdelitev dela družbenega kapitala delavcem in državljanom (Kocbek et al., 1993: 18).

- 1) Prva skrajnost govori, da je namreč najprej potrebno ugotoviti, da gre za relativno ločevanje med obema družbenima pojavoma, kar pomeni, da vsi ti elementi vsebujejo tudi lastnosti nasprotnega pojava, in da torej ne moremo govoriti o popolni ločenosti ali ontološkem dualizmu določenih pojavov v bivajočem, v našem primeru seveda prava in politike;
- 2) Vendar je pri relativnem ločevanju med fenomenoma prava in politike poudarjena t.i. pretežnostna kvaliteta meril in elementov, ki takšno (sicer relativno) ločevanje pogojujejo in določajo, kar ustreza sliki njune ontološke polarnosti oz. prepletenosti

LITERATURA

- Aristotel (1988): Politika, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb
- Aristotel (1994): Nikomahova etika, Slovenska matica v Ljubljani
- Avguštin: De civitate Dei, v: Krešič, Vujčić ur. (1977): Država i politika, NIP "Glas Slavonije", Osijek
- Cerar, M. (1998): Temeljne značilnosti modernega prava, Zbornik znanstvenih razprav Pravne fakultete v Ljubljani, let. LVIII
- Diverže, M. (1996): Uvod u politiku, Savezna administracija, Beograd
- Furlan, B. (1933): Teorija pravnega sklepanja, Zbornik znanstvenih razprav Pravne fakultete v Ljubljani št. 10
- Hegel, G.W.F. (1998): Fenomenologija duha, Analecta, Ljubljana
- Henis, V. (1983): Politika i praktička filozofija, Nolit, Beograd
- Husserl, E. (1997): Ideje za čisto fenomenologijo in fenomenološko filozofijo, Slovenska matica v Ljubljani
- Igličar, A. ur. (2000): Družba in pravo, Cankarjeva založba, Ljubljana
- Kant, I. (1990): Kritika čistog uma, Beogradski izdavačko-grafički zavod
- Kennedy, D. (1987): A Critique of Adjudication, Harvard University Press, Cambridge
- Kocbek M., Pečenko B., Turk I. (1993): Predpisi o lastninskem preoblikovanju podjetij, Uvodna pojasnila, Časopisni zavod Uradni list RS, Ljubljana
- Kožev, A. (1984): Fenomenologija prava, Nolit, Beograd
- Machiavelli, N. (1990): Politika in morala, Slovenska matica v Ljubljani
- Nietzsche, F. (1988): Onstran dobrega in zlega, Slovenska matica v Ljubljani
- Pavčnik, M. (1997): Teorija prava, Cankarjeva založba, Ljubljana
- Perenič, A. (1981): Relativna avtonomnost prava, DDU Univerzum, Ljubljana
- Shapiro, M. (1988): Who Guards the Guardians, The University of Georgia Press
- Sinha, P. (1993): Jurisprudence, West Publishing Co., St. Paul Minn.
- Tushnet, M.V. (1988): Red, White and Blue, Harvard University Press, Cambridge
- Unger, R.M. (1975): Knowledge and Politics, Free Press, New York
- Unger, R.M. (1986): Passion, Verso, New York
- Weber, M. (1978): Economy and Society, University of California Press, Berkeley